

Rainer M. János

AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS, MINT TÖRTÉNELMI TAPASZTALAT – MAGYARORSZÁGON¹

Előadásomban a következő négy kérdésre keresek választ: 1. Milyen ma az államszocializmus (pontosabban szólva: *a szovjet típusú berendezkedés vagy rendszer*) kollektív (kommunikatív) emlékezete? 2. Hogyan alakult a szovjet típusú rendszer hazai változatának kulturális (történeti) emlékezete, vagyis miféle történeti diskurzusok és viták folytak a magyarországi szocializmusról; 3. Ha ez az emlékezet többféle szovjet típusú szocializmust különböztet meg, miért volt egyféle szovjet típusú rendszer általában és jelesül Magyarországon? végül 4. Maradt-e a szovjet típusú rendszernek hagyománya, s ha igen, milyen?

1.

Az első kérdésre viszonylag részletes választ adnak a Vásárhelyi Mária vezetésével 2000-ben lefolytatott reprezentatív vizsgálat eredményei. Eszerint a szovjet típusú rendszer időszaka az emlékezetben két részre hasadt. Első részét, a Rákosi-korszakot a többség negatívan értékeli. Még a *traumatikus* jelző sem túlzás: a magyar családok egyharmada úgy emlékszik, hogy őket valamilyen sérelem érte a Rákosi-korszakban. A második korszak, a Kádári idők emlékezete ambivalens, de inkább pozitív: a válaszolók többsége mind a Rákosi-korszakhoz, mind a 3. Magyar Köztársaság időszakához képest jobbnak tartja az 1956 és 1989 közötti Magyarországot. Nem érdektelen, hogy ez annak ellenére így van, hogy majdnem ugyanannyian őriznek sérelmi emléket a Kádár-korszakból, mint a Rákosi-korszakból.² A 70 év felettiak közel kétharmada őrzi valamilyen sérelem emlékét, a negyven év alattiak esetében ez az arány csak 40%.

Amíg a Rákosi-korszak egyértelműen diktatúraként él az emlékezetben, a Kádár-korszakról közel annyian gondolták, hogy diktatúra volt, mint ahányan

¹ Előadásként elhangzott 2011. november 5-én az egri Eszterházy Károly Főiskolán, a Magyar Tudomány Ünnepe alkalmából rendezett konferencián.

² *Vásárhelyi* 2007, 68–75.

azt, hogy nem (28, ill. 27%). 36% részben értett egyet azzal, hogy diktatúra volt. A megkérdezettek 28%-ának egyértelműen jó véleménye volt a kádárizmusról, ennél is többen, egyharmaduk tartja azt alapjában pozitívnak, kisebb kritikákkal.)³

2.

A hazai szovjet típusú rendszerről *történelmi* diskurzusok sokáig csak a nyugati emigrációban, illetve a hazai kritikai-ellenzéki, *második* nyilvánosságban folytak. A marxista elmélet és nyelv rendszerén belül maradó *kritikai elemzés* egyik úttörője maga Nagy Imre volt, aki 1955/56 fordulóján egyik vitairatában úgy vélte, hogy „A mi társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyaink, amelyekből kiindulva hozzákezdünk a szocializmus építéséhez, sok tekintetben nagyon közel álltak a nyugati kapitalista országok viszonyaihoz.” Az átmenet tehát „megfontoltabb, lassúbb, kevésbé fájdalmas és terhes előrehaladás” lehetett volna. A szovjet út viszont „a szocializmus sorsára kiható történelmi tévedés volt”.⁴ *A sztálini politika* eredményeképpen létrejött rendszert a „hatalom elfajulásával” jellemezte. A hatalmat nem „a szocializmus vagy a demokratizmus szelleme hatja át, hanem a kisebbség diktatúrájának, a bonapartizmusnak a szelleme”.⁵ A romániai Snagovban írt védőiratában a sztálinizmust a Sztálin által kialakított politikai rendszerrel azonosította, és „személyi vagy klikk-diktatúrán nyugvó népellenes terror-rendszerként”⁶ definiálta.

Lukács György a sztálinizmust mint *módszert*, tekintélyelvű dogmatizmus módszerét határozta meg, szemben a valódi, reményei szerint reneszánsz előtt álló marxizmussal. 1968-ban a sztálini bürokratikus szocializmussal a valódi szocialista demokráciát állította szembe. 1956-ra és a magyar munkástanácsokra nem hivatkozott, de az 1917-es szovjetek közvetlen demokráciájára igen.⁷ Csehszlovákia megszállása után – egyes visszaemlékezések szerint – eljutott addig, hogy az egész 1917-ben kezdődött kísérletet kudarcnak minősítette.

Lukács tanítványai, elsősorban Heller Ágnes és Fehér Ferenc a szovjet típusú rendszer kritikájához Hannah Arendt totalitarizmus-konceptióját adaptálta. Heller különbséget tett a jakobinus leninizmus, a karizmatikus legitímáción alapuló terrorisztikus-totalitárius sztálini rendszer és a *hagyományalapú* legitímáción nyugvó posztstálini, nem terrorisztikus totalitárius rendszer között.⁸ Bence György és Kis János szerint, akik a szovjet típusú társadalmak marxista (vagyis

³ Uo. 145–155.

⁴ Nagy Imre 1984 [1956] 196–198.

⁵ Uo. 213.

⁶ Nagy Imre (2006 [1957]) 133.

⁷ Lukács 1988.

⁸ Heller 1981.

osztályalapú) elemzésére törekedtek, a sztálini rendszerben a bürokratikus uralkodó osztály minden más formális szervezet autonómiáját megszünteti, a társadalmat a permanens mozgósítás állapotában tartja, mélyen behatol a magánélet szféráiba.⁹ Konrád György és Szelényi Iván nevezetes műve a kelet-európai racionális redistribúció társadalmában osztályként a hatalom csúcsára érkező értelmiségről szól. A sztálinizmusban azonban szerintük csupán az értelmiség egy része gyakorolja a hatalmat. Ez a rendi vonásokat mutató pártbürokrácia elitje. A rendi jellegben Konrádek azt értették, hogy az irányító pozícióba kerüléshez nem elegendő az értelmiségi jellegű szakértelem. Kellene hozzá a korábbi (munkás)mozgalmi érdemek, vagyis egy privilegizált státusz is.¹⁰

A szovjet típusú berendezkedés rendszerparadigma alapján történő szisztematikus leírására Kornai János *A szocialista rendszer – Kritikai politikai gazdaságtan* c. művében vállalkozott.¹¹ Nem történeti feldolgozást készített, hanem leíró-logikai modellt kívánt alkotni. Ennek alapja a szovjet típusú rendszer *eredeti felépülése*, vagyis a nagyjából 1917 és a harmincas évek eleje között a Szovjetunióban lezajlott folyamat. Ennek origója az osztatlan egypárti hatalom megragadása, vagyis a lenini bolsevik forradalom 1917-ben. Kornai *klasszikus rendszernek* nevezte a szovjet (szocialista) rendszer alapváltozatát, amely lényegében a sztálinista rendszerrel azonos. Kiindulópontja tehát a politikai rendszer, amelyet a marxista-leninista párt osztatlan hatalmával és hivatalos ideológiájával uralkodó befolyásával jellemez. Ebből következik az állami és kvázi-állami tulajdon uralkodó pozíciója. Végül mindkettőből a bürokratikus koordináció túlsúlya. Majd az előbbi háromból a gazdaság irányításának és működési mechanizmusának egy sor specifikus jelensége. A másik típus, amelyre a klasszikus rendszertől való *elmozdulás* kifejezést használta, nem azonosítható egyértelműen *minden posztstálini rezsimmel*.

A magyarországi szovjet típusú rendszerről folyó, szorosabban vett történetírói diskurzus a nyolcvanas évek végén kezdődött.¹² A tudományos- és közbeszéd szabaddá vált, a sztálinizmus pedig az egyik legnépszerűbb történeti téma lett. De nem önmagában: leginkább az 1956-os forradalom előtörténeteként beszéltek, írtak róla. A magyar sztálinizmusról nem született összefoglaló monográfia, és néhány kezdeti próbálkozás után nem folyt róla *történeti* vita.

Az *első évtized* történetírását jól szemlélteti a kezdet és végpont egy-egy műve. 1989 elején a Németh-kormány történészekből és jogászokból kormánybizottságot állított fel, hogy az „ötvenes évek törvénysértéseit” feltárják. A történetész részleg jelentése – amely voltaképp nem más, mint adatok minden koncep-

⁹ Uo. 39.

¹⁰ Konrád – Szelényi 1989.

¹¹ Kornai 1993.

¹² A magyar történetírás 1989 utáni változásaira lásd Gyáni (2002) 35–55 és uő. (2007d), különösen 285–297, továbbá Trencsényi – Apor 2007, Horváth 2006.

tuális keret nélküli, alig strukturált halmaza – már jóval a demokratikus választások után jelent meg,¹³ de jól jellemzi a magyar sztálinizmusról folytatott beszéd tematikai keretét: az idegen uralom alá vetett társadalom *sérelmeinek, szenvedésének* történetét.

Ami az interpretációt illeti, 1989-ben a marxizmus(-leninizmus) egy szubkultúrába húzódott vissza. A történészek nagy része, elsősorban azok, akik már a nyolcvanas években jelenkortörténettel foglalkoztak, „az objektivitást” hangsúlyozta. Ugyanezt tette a szakma tágabb környezete is. A történelemmel kapcsolatban a leggyakrabban hangoztatott nézet nagyjából így hangzott: „*Elegünk van a magyaráztól, beszéljenek a tények!*” Ez nyilvánvalóan abból a tévhitből táplálkozott, hogy mindenfajta interpretáció úgy működik, mint a kommunista. Adekvát műfaja az interpretációban szegény, leíró, döntően a hatalmi politika centrumára (a kommunista párt vezetésére) fókuszáló történeti krónika. Emellett hatalmas visszaemlékezés-irodalom keletkezett, és reneszánszát élte a források kiadása.

A kilencvenes évek végén sorra születtek a nemzeti történeti összefoglalók, elsősorban a közoktatás igényeinek kielégítésére. Ám az ország legnagyobb egyetemének, a budapestinek két meghatározó jelenkortörténésze által írott összefoglalóban hiába keresünk bármiféle analitikus keretet. Feladatuknak a tények összegzését tartották.¹⁴ A sztálinizmus korszakáról csupán annyi értékelő megjegyzésük van, hogy az idegen katonai megszállás következménye volt. Ebből a sorból kiemelkedik a Magyarország 20. századi történetéről írott legszínvonalasabb, a politikától a társadalom- és kultúrtörténet irányába elmozduló szintézise, Romsics Ignác műve. A sztálinizmust egy alapvetően a politikai rendszer jellemzésére született paradigmában szemléli, és a totalitárius rendszerek egyikének tartja. 1956 hatására a rendszer valamelyest megváltozott, a totalitárius diktatúra Kádár János alapvetően autoriter rendszerévé módosult.¹⁵ Bár nem hivatkozik kimondottan rá, úgy vélem, Romsicsra hatott Kornai modellje.

1989 után a szovjet típusú rendszer lehetségessé vált ábrázolásában a totalitárius paradigma szerinti leírás lett a legelterjedtebb. Az ilyen módon konstituált történetek persze nagyon különbözők voltak. Az egyik véglet Romsics magas színvonalú monográfiája jelentette. A másikat azok a „művek”, amelyekben a totalitarizmus csupán retorikai elem a reflektálatlan és differenciátlan antikommunizmus diskurzusában, és amelyeket nem lehet a tudományos történetírás kategóriájába sorolni. Ahogyan egy fiatalabb generációhoz tartozó történész fogalmazott, ez utóbbiak a kommunista üdvtörténetet szimpla antikommunista összeesküvés-történettel váltották fel.¹⁶

¹³ Révai szerk. 1991.

¹⁴ Gergely – Izsák 2000.

¹⁵ Romsics 1999.

¹⁶ Kende 2003)

A totalitárius paradigma/neutrális faktológia alternatívája, a modernizációs irányzat a kilencvenes években a magyar történetírásban is megjelent (a mű ugyan nem Magyarországon, hanem Amerikában íródott). Berend T. Iván, aki a sztálinizmust kelet-európai kontextusban szemléli,¹⁷ Gerschenkron nyomán 1989 előtti munkáiban is következetesen amellel érvelt, hogy ebben a térségben már a 19. században is az állam modernizálta a gazdaságot, s ez folytatódott 1945 után is. A sztálinizmus csupán forma egy kontinuus és szerves történeti képződményen. A társadalom átalakításának kommunista programja valós problémákra válaszolt, maga a projekt pedig állandó reform és átalakítás tárgya volt. A sztálinizmus hazai adaptációja persze súlyos terheket is jelentett, olyan kilengéseket, amelyek fölöslegeseek voltak.

A kétezres évek elejétől szemléleti, tematikai és generációs váltás következett be a szovjet típusú rendszer hazai historiográfiájában. Színre lépett egy elsősorban társadalomtörténészként szocializálódott fiatalokból álló csoport,¹⁸ akikre a posztmodern történetírás elméletének magyar interpretálója, Gyáni Gábor volt nagy hatással. A hétköznapok és az alul lévők (munkások, munkásnők, első generációs értelmiségiek stb.) történetét mikrotörténeti, történeti antropológiai módszerekkel vizsgálták. Nagy figyelmet szentelnek az emlékezet történetének, sokat dolgoznak interjúkkal és más személyes dokumentumokkal. Magától értetődően integrálják más tudományágak eredményeit, a szociológiától az irodalomtudományig. Elméleti szempontból tudatosak, érzékenyen és gyorsan reagálnak a nemzetközi tudományos diskurzus fejleményeire. Az új generáció egyaránt megkérdőjelezte a faktografikus krónikairás jelentőségét és a totalitárius modellt. Visszautasította a normatív erkölcsi imperatívuszokra építő szenvedés- és sérelemtörténeteket is. Sztálinizmus-felfogásukra elsősorban a német *Alltagsgeschichte* irányzata, valamint Sheila Fitzpatrick és Stephen Kotkin történeti munkái hatottak.

3.

Vajon beszélhetünk-e Kádár-rendszeréről, ha egyszer a kollektív (kommunikatív) emlékezet és történeti megközelítések többsége éles különbséget tesz a szovjet típusú rendszer két jól meghatározható periódusa között? Véleményünk szerint nem, s ezt a legkevésbé az indokolja, hogy a kronológiai különbségtétel távolról sem olyan egyszerű és egyértelmű, ahogyan a kollektív emlékezet mitikus történeteiben elválik a kettő egymástól. A posztsztálini korszak megértése szempontjából kulcskérdés, hogy vajon a szovjet típusú rendszer sztálini alapstruktúrái és az akkori társadalmi gyakorlatok változtak-e, vagy valami másról van szó – például a változatlan szerkezetek másfajta működési módjáról. Az

¹⁷ Berend 1996.

¹⁸ Germuska 2004, Horváth 2004, Majtényi 2006, Tóth 2007.

erről folyó diskurzusok igen vázlatos áttekintése alapján úgy tűnik, hogy az alapszerkezetekben szinte semmi sem változott. A kádári Magyarország *rendszere* nem különbözött számottevően sem az 1956 előttről, sem a szomszédos országokétól. Az intézmények (párt, állam, hadsereg, politikai rendőrség stb.) szerepe, felépítése, jogosítványai ugyanolyanok voltak, a rendszer alapja a kommunista egypárt osztatlan hatalma maradt. A kommunista ideológia befolyása a közbeszédre továbbra is uralkodó volt, ha az erre szolgáló szakapparátusok nem érvényesítették is a korábbi mértékben. Az állam mindvégig birtokolta a termeléshez szükséges eszközök csaknem teljességét. A megtermelt javakat döntően az állami bürokrácia intézményei osztották el újra, a piaci mechanizmusok, autonóm intézmények, a társadalom befolyása mindegyike igen csekély maradt.

Kétségtelen azonban, hogy a változatlan intézményi renden belüli fontossági sorrend megváltozott. Egyes alrendszerek súlya csökkent, másoké növekedett. Csökkent például a kényszerítő és ellenőrző apparátusoké, növekedett az informális egyeztető és koordináló szervezeteké. A hatalmi központ által el- és befogadhatónak tartott különféle társadalmi gyakorlatok, cselekvések határait nem egyszerűen a legfelső hatalmi központ – s útmutatása nyomán a kényszer eszközeivel operáló terrorgépezet – jelölte ki, hanem a szervező bürokratikus apparátus, a maga finomabb technikáival. A klasszikus rendszer terrorgépezete nem volt kiszámítható; az *elmozduló* rendszer felügyeleti-ellenőrző struktúrái viszont tagoltabb, bár általában továbbra sem éles és nem egyértelmű határokat szabtak. A koordinációs alrendszer több és finomabb információt igényelt és fogadott be, mint a klasszikus rendszerben. Uralom és alávetettség határa ugyanakkor még kevésbé pontosan volt érzékelhető. Nem csupán az uralmi rendszer hatolt be mélyen a társadalom életébe, hanem fordítva, a társadalom szempontjai, igényei, olykor nyomása is érzékelhetővé vált az elit számára. Egyes társadalmi szereplők érdekérvényesítését kevésbé akadályozták, mint korábban. A kritikai jelzések egy része átjutott a határon felállított szűrő- és zavarórendszereken – befogadásuk és feldolgozásuk természetesen részleges maradt.

Ahogy a közvetlen, nyers terror visszaszorult, amint csökkent az ideológia szerepe, az addig gyorsan és kiszámíthatatlanul változó rendszer stabilizálódott. Csökkent a kikényszerített társadalmi mozgások intenzitása. Az uralmi szisztéma a bürokratikus normalizálódás fázisába került. Ez részben azért történt, mert az utópisztikus célok (mint a szocializmus, sőt a kommunizmus felépítése) helyébe a *modernizáció* aktuális feladatai kerültek. A hatalom (Magyarországon kétszeri) megszerzését követően a káderelit annak megtartására kívánt berendezkedni.

A terror enyhülése, a társadalmi differenciálódás, a fogyasztói értékrend megjelenése, bizonyos kulturális liberalizálódás, továbbá a hatvanas-hetvenes években a nyugati modernizáció néhány számszerű mutatójában elért eredmények minden szovjet típusú országban megfigyelhetők, magában a Szovjetunióban is. A racionalizálás vagy piaci reformok részkérdésében azonban az egyes országok között már viszonylag nagyok az eltérések. Az államgazdaságon élőködő, azt

fellazító, a mindennapi életben mindenütt jelen levő informális gazdaság a mából visszatekintve sokkal jelentősebbnek látszik, mint az első gazdaságba nehézkesen beépülő piaci elemek.

A kádári Magyarország *intézményeinek rendszere és koordinációs mechanizmusai* nem különböztek számottevően sem az 1956 előttitől, sem a szomszédos országokétól. Az egyetlen magyar specifikum a többiekénél mélyebb és radikálisabb gazdasági reform, a hatvanas évek közepétől több hullámban, egészen a rendszer összeomlásáig. A kádárizmus ebből a szempontból csupán egy pragmatikus, józan politikus sajátos *uralmi stílusa*, aki egyszerre végtelenül korlátolt, kizárólag ideológiája primitív derivátumaiban képes kifejezni magát, másfelől higgadt, s a maga ösztönös módján kifejezetten agyafűrt hatalomtechnikus.

A kádárizmus azonban (valamivel) több, mint egy közepesen sikeres elmozdulás a klasszikus sztálini rendszertől. A kádárizmus – amennyiben egyáltalán tudományosan meghatározható fogalom – egyfajta világérzékelés is, amelyből *társadalmi közérzet* keletkezik. Folyamatos viszonyítások és összehasonlítások rendszere, amelyek térben, időben és fogalmakban igen tágas értelmezési tartományt alkotnak. Térben a viszonyítás alapja az összes szovjet típusú ország; kiemelten a Szovjetunió, és különösen a környező országok: az ötvenes évek közepétől a Kádár-korszak elejéig elsősorban Jugoszlávia, majd mindinkább Csehszlovákia (azon belül is főképpen a szlovák területek!) és Románia. (A nyugatos Jugoszláviával való összevetés ismét fontos lett a hetvenes években.) Viszonyítási pont azonban a Nyugat is. Európában főleg Ausztria és Nyugat-Németország; de főleg az új, ötvenhatos emigráció miatt *Amerika*, vagyis az Egyesült Államok és Kanada is. Az időbeli viszonyítás alfája a *Rákosi-korszak*, létezett azonban az alfa előtti idő is, távoli visszfényként: a *Horthy-korszak*. Ebben a viszonyrendszerben szerepelt az 1956-os pillanat, beválthatatlan és beválthatónak bizonyult ígéreteivel. A fogalmi összehasonlítási háló alapvetően a *kapitalizmus* és a *szocializmus* fogalmaival operált. Az elsők között azonban megkülönböztette a *múlt-kapitalizmust*, amely a háború előtti Magyarországot és Európát jelentette. A *múlt-szocializmus* a sztálinizmus(oka)t, a *jelen-(vagy létező) szocializmus* a kádári közállapotokat. A jelen-szocializmus természetesen jobb, élhetőbb és emberségesebb a sztálinizmusnál, de sok szempontból meghaladja a múlt-kapitalizmus viszonyait – mindenkinek van munkája (munkahelye), részeseül az állami gondoskodás jóléti rendszerei nyújtotta adományokból stb. A *jelen-kapitalizmus* (például ahogy az osztrákok élnek...) persze még jobb – ahhoz viszont Magyarország áll a legközelebb, mindenesetre közelebb, mint a „táborból” bárki más. Ezekben a meglehetősen egyszerű összehasonlításokban domináltak az anyagi életszínvonal-mutatók, de azért helyet kaptak benne más értékek is, így az utazás lehetősége vagy a nyugati tömegkultúra termékeinek elérhetősége és fogyaszthatósága, ami bizonyos választási szabadság fontosságára vall.¹⁹ Ká-

¹⁹ A jelenséget elsősorban Lengyel László elemezte több írásában, leginkább *Lengyel* 1996, 4–82.

dár János leegyszerűsített ideológián alapuló jellegzetes retorikája ugyancsak nyomott hagyott ezen a világerzékelésen: tér-, idő- és fogalmi összevetésekben az átlagember sorsa, helyzete jelent meg. A Kádár-kori diskurzusokban ezt az átlagot *munkásembernek*, *dolgozó embernek* nevezték. Az ő életviszonyait kell egybevetni térben, időben, rendszerben társaiéval. A sokrétű egybevetés nyomán kialakult eredmény summája a *nálunk (most) viszonylag jobb, mint...* formulával jellemezhető kádárista közérzet.

Ez a közérzet azonban maga is a kádárizmus terméke. Történeti jelenség, amely nem jellemzi az egész Kádár-korszakot. A kádári közállapotokat méltányoló viszonyítási hálózat akkor kapta meg *túlnyomórészt* pozitív töltését, amikor anyagi alapjai megrendültek, s mindez érzékelhetővé is vált. A kádárista világerzékelés egyben a leszakadástól, a süllyedéstől való *szorongás*. A *bármikor rosszabbra fordulhat* életérzése. Pontosan ez tette *visszamenőleg* a *jelenlegi* helyére az egész Kádár-korszakot: a rendszerváltozás és a transzformációs válság bizonyossága. Az anyagi alapok immár véglegesen és bizonyosan erodálódtak, a süllyedés már nem szorongás, hanem maga a valóság. A kádárista percepció valójában a kilencvenes években öltött alakot, visszamenőleg fixálódott igazán. Mint jelentős részben utólagosan kialakult életérzést, az emlékezet konstrukciós folyamatai alakították.

4.

„Gyors felbomlása után – írta Francois Furet az egykor csodált és rettegett szovjet birodalomról – mégsem marad meg semmi: sem elvek, sem törvénykönyvek, sem intézmények, még csak valamiféle történelem sem.”²⁰ Furet persze rációfolt saját magára, vaskos könyvet írt erről a történelemtől – pontosabban csupán a Birodalmat szülő és mozgásban tartó eszme történetéről.

A negyedik kérdés szempontjából fontosabb, hogy nézetünk szerint a kádárizmus rendszer-elmozduláson, uralomgyakorlási stíluson és közérzeten túl *interakció* is volt. A társadalmi létezés informális, elhallgatáson és színlelésen alapuló kölcsönös szerveződése. Lényege, hogy a formális szabályozás, az intézmények és az ideológiából leképezett normák látható világa mellett létezett egy inkább csak érzékelhető második viselkedés-, magatartás és attitűdvilág, amely ugyancsak keretezte és szabályozta a társadalom létét. A latens keret saját nyelvet hozott létre, amelynek fontos alkotóeleme a hallgatás (nem-beszéd), s amelyben – ha *szól* – semmi sem egészen azt jelenti, mint amit a formális (hivatalos) nyelvben jelent. A keretben mozgó egyének, csoportok és intézmények a formális szabályozó és közvetítő mechanizmusok mellett (és mindinkább *helyettük*) más szabályokat és közvetítőket használtak. A kádári Magyarország történeti útjának és helyének sajátos érzékelése tehát nem csupán közérzetet alakított ki,

²⁰ Furet 2000, 857.

hanem mintegy *berendezte* a kádári világ nyelvi, intézményi tereit, amelyekben e viszonylagosság közérzetében az informalitás szereplői mozogtak és diskuráltak. A posztsztálinizmus a korábban erőszakkal kialakított koherencia fellazulását hozta, ez a lazulás azonban az 1989-es rendszerváltozásokig soha sehol nem alakult át minőségileg más szerkezetek koherenciájává. Az inkoherencia maga vált összetartó erővé, bár a végső nyomatékot mindvégig a birodalmi erőszakapparátus biztosította. A kádárizmus ennek volt legkoherensebb, legfinomabban tagolt, relativizmusában legtöbb mozgásteret engedő létezési módja. Ma is ellenáll az utólagos meghatározásoknak, mert a maga idejében sem tudta senki, mi is voltaképpen; több-e viszonylagosságnál, viszonyításoknál, hallgatásoknál, lappangásnál, az informalitás kisvilágainál.

Szívesen javasolnánk a szovjet típusú rendszer korszakának tapasztalataiból leszűrt, a ma és talán a jövő számára is *beszélő* értékeket, valamiféle hagyományt. A megőrzött, kiküzdött, hűségeseen képviselt (és igen, a kádárizmusban is *képviselhető*) autonómiáét. Az ellenállást, a nyílást, mert *volt* ilyen; de megannyi hétköznapi taktikájáét is, amelyekben a túl- és együttélést hajsza is alig választja el. Félő azonban, hogy ezek a feledés homályába süllyednek, vagy ellenkezést kihívó mítoszokká válnak. Az igazi hagyomány pedig, ami velünk marad(t), az inkoherencia összetartó ereje, a viszonylagosságok, viszonyít(gat)ások, hallgatások, lappangások, az informalitások kisvilága. Nem érték, sőt, azt se tudja senki, mi is az voltaképpen – csak egy a biztos, *velünk maradt*.

Hivatkozások

Berend 1996

Berend T. Ivan: Central and Eastern Europe 1944–1993. Detour from the periphery to the periphery. Cambridge University Press.

Furet 2000

Furet, Francois: Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról. Budapest, Európa.

Gergely–Izsák 2000

Gergely Jenő–Izsák Lajos: A huszadik század története. Budapest, Pannonica (Magyar Századok.)

Germuska 2004

Germuska Pál: Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok. Budapest, 1956-os Intézet.

Gyáni 2002

Gyáni Gábor: Történetírásunk az ezredfordulón, in uő: Történetdiskurzusok. Budapest, L'Harmattan, 35–55.

Gyáni 2007d

Gyáni Gábor: Relatív történelem. Budapest, Typotex.

Heller 1981

Heller Ágnes: A sztálini legitimáció és ami utána következik. *Magyar Füzetek*, Párizs, 8. sz. 83–103.

Horváth 2004

Horváth Sándor: A kapu és a határ. Mindennapi Sztálinváros. Budapest, MTA Történettudományi Intézete.

Horváth 2006

Horváth Sándor: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég*, Új folyam 40, 2. sz. 3–30.

Kende 2003

Kende Tamás: Kik azok a kommunisták? *Beszélő*, 12. sz.

Konrád – Szelényi 1989

Konrád György – Szelényi Iván: Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz. Budapest, Gondolat.

Kornai 1993

Kornai János: A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan. Budapest, HVG.

Lengyel 1996

Lengyel László: A rendszerváltó elit tündöklése és bukása. Budapest, Helikon.

Lukács 1988

Lukács György: A demokratizálódás jelene és jövője. Budapest, Magvető [1968].

Majtényi 2006

Majtényi György: A tudomány lajtorjája. Társadalmi mobilitás és új értelmiség Magyarországon a II. világháború után. Budapest, Gondolat – Magyar Országos Levéltár.

Nagy Imre 1984 [1956]

Nagy Imre: A magyar nép védelmében. Párizs, *Magyar Füzetek* kiadása.

Nagy Imre 2006 [1957]

Nagy Imre: Snagovi jegyzetek. Gondolatok, emlékezések 1956–1957. Budapest, Gondolat.

Révai 1991

Törvénytelen szocializmus. A Tényfeltáró Bizottság jelentése. Szerk.: Révai Valéria. Budapest, Zrínyi – Új Magyarország.

Romsics 1999

Romsics Ignác: Magyarország története a 20. században. Budapest, Osiris.

Tóth 2007

Tóth Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak”. Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben. Budapest, Napvilág.

Trencsényi – Apor 2007

Trencsényi Balázs – Apor Péter: Fine-Tuning the Polyphonic Past. Hungarian Historical Writing in the 1990s. In *Sorin Antohi – Balázs Trencsényi – Péter Apor* (eds.): *Narratives Unbound. Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Budapest–New York, Central European University Press, 1–99.

Vásárhelyi 2007

Vásárhelyi Mária: Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban. Pozsony, Kalligram.

Abstract

Soviet-type socialism as historical experience in Hungary

This paper provides rather hypothetical answers for four questions concerning the memory of the epoche of Soviet-type socialism. Firstly, the collective (communicative) memory of the communist period can be characterised with a certain duality. As a recent representative sociological survey has testified, the memory of the first decade (1947–56, or Rákosi-era) is negative, almost traumatic. On the contrary, the three decades of Kádár-era is evaluated rather positively by the Hungarian public; interestingly enough much better than the period of the Hungarian democracy after 1989–90.

Secondly, historical memory (i. e. professional-analytical discourses) was created only outside Hungary up to the late 80ies. Representatives of the dissent (Lukács, Konrád, Szelényi, Bence, Kis etc.) contributed relevant aspects of understanding of Stalinism however. During and after the transition the totalitarian paradigm has become the ruling approach of the Soviet-type system. Only after 2000 a new generation influenced by social history, new cultural history and German Alltagsgeschichte posed new questions and proposed new perspectives in this field.

The third part of the paper argues that in spite of dual collective memory, there is no reason to make a difference between the two periods at least from the structural point of view. Main structures and institutions of the Kádárist Hungary did not differ neither from those of the earlier epoche nor those in the other Soviet satellite countries at the same time. Decreasing of the terror, stabilization within the ruling elite as well as in coordinating mechanisms, growing standard of living, importance of the mass consumption etc. were quite common phenomena in all post-Stalinist countries. It seems that Hungarian peculiarity was perhaps not more than a relaxed common feeling, a kind of easiness after the severe and brutal experiences of the midcentury.

Fourth point of the paper raises the problem of legacy and tradition. On one hand, the Kádárist Hungary was a special point of view, a frame of the understanding the whole world creating a special language and behavior for the purpose. If so, the legacy is quite hard and undoubtedly has negative effects for a democratic public discourse. The memory of the dissent and opposition, however, is going to fall into oblivion and/or generating discontent, thus has quite less chance to become a real tradition.